

УДК 069:93/94] (477.54 – 25):[069.5:94(100) “1939/1945”]

*Дейнеко Сергій Миколайович*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
II-го науково-експозиційного відділу,
Комунальний заклад“Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова”
(Харків, Україна)deineko.s.m@gmail.com*Serhiy M. Deineko*Candidate of Historical Sciences (PhD),
senior research fellow,
Second Scientific-Exhibitional Department,
M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum
(Kharkiv, Ukraine)

**“ВИСТАВКА ПРО ВІЙНУ”
АБО ЕКСПОЗИЦІЯ “ВЕЛИЧ ПОДВИГУ НАРОДНОГО” У ВІДГУКАХ ВІДВІДУВАЧІВ ХАРКІВСЬКОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ**

**“EXHIBITION ON WAR” OR EXHIBITION “THE GREATNESS OF FOLK FEAT” IN COMMENTS OF THE
VISITORS OF KHARKIV HISTORICAL MUSEUM**

Анотація

У статті аналізується книга відгуків відвідувачів експозиції “Велич подвигу народного” Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, присвяченої Другій світовій війні. Дописи розглядаються за наступними критеріями: 1) мова відгуків; 2) кількість; 3) географія регіонів мешкання дописувачів (якщо це зазначено); 4) зміст відгуків: а) подяки екскурсоводу; б) критика експозиції; в) цікаві дописи; д) пропозиції відвідувачів. Перший запис до книги відгуків датовано 4 травня 2005 р., останній запис зроблено 22 жовтня 2019 р.

Ключові слова: музей, Харків, книга відгуків, експозиція, відвідувач.

Abstract

The article analyses the reviews book of the exhibition “The Greatness of Folk Feat” of Kharkiv Historical Museum, dedicated to World War II. The notes are interpreted according to the following criteria: 1) language of comments; 2) quantity; 3) geographical scope of reviewers (if mentioned); 4) content of comments: a) gratitude to the museum guide; b) critique of the exhibition; c) interesting comments; d) visitors’ suggestions. The first comment in the book is dated to the 4th of May, 2005 whereas the latest one was made on the 22th of October, 2019.

Key words: museum, Kharkiv, reviews book, exposition, visitor.

Книги відгуків є своєрідною анкетною для відвідувачів музею. Відгуки відвідувачів надзвичайно цікаві та захоплюючі, проте іноді бувають нудними й одноманітними. Можна перегорнути чимало сторінок, і бачити стандартні дописи з подяками працівникам музею, але раптом “вирине” відгук, який не відповідає картині загального схвалення. Зафіксована на папері думка гостей музею – це своєрідна комунікація між відвідувачами і музейниками. Завдяки цьому виду документації, який для дослідників є історичним джерелом, ми маємо можливість дізнатися думку відвідувача про якість експозицій та екскурсій, “почути” слова подяки й обурення та довідатися про побажання візитерів. Особливо цікаво досліджувати книги, в яких є дописи про контраверсійні події нашої історії, наприклад, Другої світової війни.

Попри те, що дослідники регулярно звертаються до музейних книг відгуків, ця тема ще до кінця не досліджена. У своїй розвідці про книгу відгуків експозиції “Харківщина з 1917 по 1940 рік” ми звернулись до студії Т. В. Діанової та Н. В. Красовської¹, які одними з перших звернулись до подібної практики, проаналізувавши книгу вражень Херсонського музею за 1892–1941 рр.: від створення і до евакуації його експонатів у роки Другої світової війни. Свою увагу дослідниці зосередили на дописах відомих відвідувачів: академіка архітектури О. Бекетова, обер-прокурора Святійшого синоду К. Победоносцева, відомої української актриси М. Заньковецької, яка відвідала Херсонський музей у жовтні 1892 р.

До наукового доробку з зазначеної проблематики належить і стаття Н. Бойко, в якій авторка побіжно згадує дописи книги відгуків Музею-діорами “Битва за Дніпро в районі Переяслава-Хмельницького і створення Букринського плацдарму восени 1943 року” Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав”, зазначаючи лише подяки екскурсоводам².

У 2013 р. співробітниця Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” Т. Сіб’якіна проаналізувала відгуки відвідувачів за 1967–1974 рр., поділивши їх на тематичні блоки: географія відвідувачів музею; соціальний стан;

1 Діанова Т. В., Красовська Н. В. Херсонський музей очима відвідувачів // Археологія. – 2009. – № 1. – С. 72–86.

2 Бойко Н. Музей-діорама “Битва за Дніпро в районі Переяслава-Хмельницького і створення Букринського плацдарму восени 1943 року” Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав” // Краєзнавство. – 2010. – № 4. – С. 69–75.

відомі особи, які відвідали установу³.

У 2015 р. було опубліковано кілька статей за темою нашого дослідження, зокрема праця про музейну комунікацію Є. Червоного, який небезпідставно стверджує, що “одним зі свідчень демократизації музеїв є врахування «голосу відвідувачів»”. Цим терміном автор називає систему заходів, спрямованих на зворотній відгук відвідувача про той чи інший елемент музейної діяльності, сегрегацію та аналіз відгуків, рефлексію та подальшу трансформацію певної музейної діяльності, на яку спрямований голос відвідувачів. До “голосу відвідувачів” необхідно дослухатись за допомогою різноманітних методів. Це можуть бути як анкетування, так і якісне інтерв’ювання; формативна оцінка експозиції та її підсумкова оцінка; широкодоступне онлайн опитування тощо⁴. Важко не погодитися з тим, що думка відвідувачів повинна братися до уваги.

У своїй розвідці про оцінювання рівня психолого-педагогічної підготовки мистецтвознавця – музейного педагога, дослідниця В. І. Баталкіна, на основі записів до книг відгуків Музею-галереї прикладної кераміки і живописної творчості Іллі та Олексія Бурлай (м. Запоріжжя), проаналізувала культурно-педагогічну та наукову діяльність музею-галереї за формуванням та розвитком творчої особистості. Таким чином, спираючись на відгуки відвідувачів, можна не лише дізнатись їхню думку щодо експозиції музею та екскурсійного обслуговування, а й зробити висновки про психологічний та педагогічний рівень підготовки співробітників музею⁵.

Дослідники М. та Н. Шкіра проаналізували книги відгуків за 1976–2016 рр. Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав”, розглянувши їх за наступними параметрами: мова, географія дописувачів, подяки співробітникам музею, позитивні дописи. На жаль, автори не звернулися до критичних та рекомендаційних відгуків гостей скансену⁶.

У 2019 р. світ побачила стаття співробітника Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова Б.А. Івченка, який розглянув книги вражень музею за наступними параметрами: мова, соціальний стан та географія відвідувачів, зауваження і побажання. Водночас автор не навів відомостей про ставлення відвідувачів до окремих музейних експозицій⁷.

Записи до книги вражень музею Чернігівської фабрики музичних інструментів у своїй статті побіжно розглянула дослідниця Л. Ларіонова⁸.

Вивчення музейних книг вражень набуло поширення і серед закордонних дослідників. У 2010 р. вийшла друком стаття А. Фоміних, у якій розглядається ставлення громадян СРСР до спільного американо-радянського виставково-рекламного проекту часів хрущовської “відлиги” в цілому, та до США зокрема⁹.

У розвідці про музейну педагогіку у Великій Британії дослідниця О. Яценко-Байрд стверджує, що музей повинен орієнтуватись на відвідувача: “Музейная педагогика не может быть реализована без аудитории, поэтому важно понять, как музей видит своих посетителей”¹⁰. Необхідно додати, що важливо знати, який музей хочуть бачити відвідувачі, і в цьому нам може допомогти книга відгуків.

Науковець із Університету Аристотеля (м. Салоніки, Греція) Г. Поліксені приділив увагу роботі з дорослою аудиторією в Археологічному музеї м. Салоніки. Він поділив відвідувачів на п’ять груп (шанувальники славного минулого Греції, туристи, поодинокі відвідувачі тощо), що дає можливість співробітникам надати якісніші послуги (екскурсії, лекції тощо), орієнтуючись на вподобання візитерів¹¹. Книга відгуків, де гості музею можуть висловити свою думку – це також різновид спілкування з музейною аудиторією.

Я. Долак, проаналізувавши запропоновані європейськими та американськими фахівцями системи класифікації відвідувачів, зробив висновок, що “сила воздействия выставок чаще всего проверяется наблюдением за посетителями, целенаправленными вопросами и анкетами с помощью опросных листов”¹². Тобто ми знову робимо висновок, що думка відвідувача важлива для комунікації між візітерами та персоналом.

3 Сіб’якіна Т. Аналіз Книги відгуків 1967–1974 рр. в дослідженні діяльності Стецівського народного музею // Жовківські читання. – 2013. Збірник статей Другої міжнародної наукової конференції “Музей в сучасному світі”. – Львів, 2013. – С. 148–150.

4 Червоный С. В. Демократизация музея: основные засады та успішні приклади реалізації // Наукові записки Державного природознавчого музею. – 2015. – Вип. 31. – С. 159–164.

5 Баталкіна В. І. Образотворче мистецтво в музеї технічного профілю // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: збірник наукових праць. – Вип. XXXV. – Київ: Міленіум, 2015. – С. 218–225.

6 Шкіра М., Шкіра Н. Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав” як дієвий елемент збереження української етнічності у постбіполярній міжнародній системі (за матеріалами книги відгуків та пропозицій) // Наукові записки з української історії. – 2017. – Вип. 42. – С. 154–159.

7 Івченко Б. А. Книги вражень відвідувачів, як джерело з історії Харківського історичного музею (1960–1980-ті рр.) // Двадцять п’ять Сумцовських читання: збірник матеріалів наукової конференції “Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій”. До 165-річчя від дня народження М. Ф. Сумцова, 18 квітня 2019 р. – Харків, 2019. – С. 85–92.

8 Ларіонова Л. Історія однієї колекції (музей Чернігівської фабрики музичних інструментів) // Скарбниця української культури: збірник наукових праць. – Чернігів, 2005. – Вип. 5. – С. 92–99.

9 Фоміных А. Книги отзывов Американской национальной выставки в Москве 1959 года // Запад-Восток. – 2010. – № 3. – С. 110–120.

10 Яценко-Байрд О. А. Музей и посетитель: мысли русского куратора о современной музейной педагогике в Великобритании // Вопросы музеологии. – 2010. – № 2. – С. 93–102.

11 Георгаки П. Работа со взрослой аудиторией в археологическом музее Салоник // Вопросы музеологии. – 2011. – № 2 (4). – С. 117–132.

12 Долак Я. Посетитель на экспозиции как объект музеологического исследования // Вопросы музеологии. – 2013. – № 1 (7). – С. 85–92.

Доцільно звернути увагу на працю Д. Е. Шоріної та О. В. Шестак¹³, в якій дослідниці, проаналізувавши інформацію з книг вражень Алтайського державного краєзнавчого музею, Державного музею історії літератури, мистецтва та культури Алтаю, Всеросійського меморіального музею-заповідника В. М. Шукшина та Алтайського державного меморіального музею Г. С. Титова, дійшли висновку, що "...целесообразно рассматривать книгу отзывов не только как элемент проверки качества услуг, но и как инструмент исследования и формирования имиджа музея". Немає сенсу із цим сперечатися.

У 2019 р. автор даної розвідки також звернувся до теми вивчення книг відгуків¹⁴. Попри наявну на сьогодні значну кількість досліджень із зазначеної проблематики, слід зауважити, що недоліком більшості робіт є скромний список показників, за якими аналізувались книги відгуків. Власне, це і робить наше дослідження актуальним.

Метою даної роботи є аналіз книги відгуків за такими критеріями: 1) мова відгуків, 2) кількість відгуків, 3) географія мешкання дописувачів (якщо це зазначено), 4) зміст відгуків: а) подяки екскурсоводу, б) критика експозиції, в) цікаві факти про експозицію, г) пропозиції відвідувачів.

Джерелом дослідження стала книга відгуків експозиції "Велич подвигу народного", присвячена Другій світовій війні. Хронологічні межі нашої розвідки: нижня межа – відкриття експозиції у 2005 р. та верхня – 2019 р. Дописи з книги відгуків наведено в авторському правописі.

Книга відгуків містить зроблені за 14,5 років на 87-ти сторінках 230 дописів. Перший запис датовано 4 травня 2005 р. Для висловлення власної думки гості музею використали вісім мов: російську (165 дописів), українську (55), англійську (4), іспанську (2), румунську (1), чеську (1), арабську та китайську (по 1 допису)¹⁵.

Географія дописувачів є представницькою й охоплює 40 сіл, міст і країн. Україна представлена переважно населеними пунктами, що репрезентують Харківщину: 1) м. Первомайський, 2) с. Козача Лопань, 3) м. Харків, 4) с. Рогань, 5) м. Дергачі, 6) Дергачівський район, 7) м. Куп'янськ, 8) с. Покотилівка, 9) смт Нова Водолага, 10) с. Васищево. Рештою українських населених пунктів є: 11) м. Луганськ, 12) м. Хмельницький, 13) м. Київ, 14) м. Миколаїв, 15) м. Глухів (Сумська обл.), 16) м. Суми, 17) м. Горлівка (Донецька обл.), 18) м. Херсон, 19) м. Житомир, 20) м. Південне (Одеська обл.), 21) с. Роздол (Запорізька обл.).

Закордонні відвідувачі презентують наступні країни (всього 40 географічних найменувань): 1) м. Москва (Російська Федерація), 2) м. Нижній Тагіл (Російська Федерація), 3) м. Белгород (Російська Федерація), 4) Пакистан, 5) Кот д'Івуар, 6) Уганда, 7) Кенія, 8) м. Брест (Білорусь), 9) Татарстан (Російська Федерація), 10) Бельгія, 11) США, 12) м. Ашхабад (Туркменістан), 13) м. Тарту (Естонія), 14) м. Барселона (Іспанія), 15) Франція, 16) Чехія, 17) Ємен, 18) Йорданія, 19) Марокко.

Гості музею, які відвідали зазначену експозицію і залишили дописи у книзі відгуків, представляли різноманітні організації, зокрема 20 середніх навчальних закладів (школи, ліцеї, гімназії, технікуми) та 8 вищих навчальних закладів: Харківський національний автомобільний університет, Українська державна академія залізничного транспорту (нині – університет, м. Харків), Національний технічний університет "ХПІ", Національний фармацевтичний університет (м. Харків), Харківський національний університет Повітряних Сил ім. І. Кожедуба, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харківський державний університет харчування та торгівлі, Харківський інститут економіки ринкових відносин та менеджменту. Чимало відгуків належать працівникам установ, чиї назви можуть здивувати: Лінійний відділ УМВСУ на ст. Основа Південної залізниці або Державна податкова інспекція в Дзержинському (нині – Шевченківському) районі м. Харкова.

Наступним показником є зміст відгуків: подяки екскурсоводам (119), подяки музейним доглядачам (1), дописи, що можна назвати критичними (4). Останню категорію розглянемо детальніше. У 2005 р. школяр із Росії поділився таким враженням від експозиції "Велич подвигу народного": "Всё мне здесь нравится. Хочу сувениры". На наш погляд, це дуже слушне зауваження. У Харківському історичному музеї не можна придбати жодного сувеніра, буклету або книги, оскільки немає відповідної крамниці або кіоску. На жаль, думку цього відвідувача не почули, хоча минуло вже півтора десятиліття.

Наступне зауваження стосується відображення в експозиції певних подій та помилок в етикетажі: "Экспозиция очень бедна. Не отражена роль харьковских предприятий в создании военной техники (танки были не только Т-34, а БТ-2, БТ-5, БТ-7). Выпускали самолеты и прочее... Не заняли бы много места макеты с военной техникой". Всі зауваження доречні. У 2015 р. співробітники профільного відділу провели масштабну реекспозицію, наслідком якої стала ліквідація частини недоліків. Зокрема експозиція була доповнена виготовленими харківським моделістом Д. Вороновим макетами – німецьких танка "Тигр" та самохідної артилерійської установки "Фердинанд", а також моделлю п'ятибаштового танка Т-35. Останній у другій половині 30-х рр. ХХ ст. виробляв Харківський паровозобудівний завод ім. Комінтерну (нині – Машинобудівний завод ім. Малишева). Таким чином, частина зауважень була взята до уваги та виправлена.

Черговий негативний коментар залишив Родіонов Олександр Сергійович, який справедливо зауважив, що з 2006 по 2013 р. у зазначеній експозиції нічого не змінилося. Так, це слушне зауваження, оскільки перебудова експозиції, як було зазначено вище, відбулася лише у 2015 р.

У 2014 р. відвідувач справедливо зауважив, що в експозиції відсутній етикетаж та історичні довідки англійською мовою. Це було виправлено у 2015 р.

13 Шорінова Д. Е., Шестак О. В. Книга отзывов как инструмент исследования и формирования имиджа музея // Ценности и смыслы. – 2017. – № 4. – С. 106–113.

14 Дейнеко С. М. "Харківщина з 1917 по 1940 рік" очима відвідувачів. За матеріалами книги вражень Харківського історичного музею // Могилянські читання 2019. Пам'ять і пам'ятки Мазепиної доби: вивчення, збереження, осмислення: збірник наукових праць. – Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – С. 39–46.

15 Книга вражень експозиції "Велич подвигу народного" Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова.

Книга відгуків також містить чимало думок, які викликають здивування. В окрему групу пропонується виокремити дописи шовіністичного та антиукраїнського спрямування, які важко назвати адекватними. Ми нарахували 7 таких текстів, деякі з яких процитуємо. Так, у 2005 р. відвідувач М. залишив наступний допис: “Експозиция прекрасна, но очень бедна... оккупационный период (с особой ролью “жовто-блакитной” полиции) никак не освещен”.

Відвідувачка П., яка відрекомендувалась викладачкою одного з вищих навчальних закладів Харкова, залишила сповнений гніву допис, що нагадує радянські ідеологічні штампи: “...Но хочу с возмущением отметить некорректное поведение экскурсовода Б.: им навязывается собственное мнение, которое не соответствует героической истории украинского, русского народа. ... В частности это касается неоднозначного вопроса о ОУН–УПА. Пожалуйста, примите меры к тому, чтобы героическое прошлое нашего народа действительно таковым являлось, а не извращалось синоминутными деятелями псевдодемократии”.

Гість музею з м. Брест (Білорусь) залишив розлогий допис із рекомендаціями: “Осмотрел отдел вашего музея о Великой Отечественной войне. Много экспонатов, фотографий. Необходимо закончить информацию о вырождах человечества – фашистах СС Пауль Хауссер, Фридрих Ерлих, Курт Майер, Ганс Ульрих Рудель, Хеншель... Ведь политика Германии с 30 годов прошлого века по сегодняшний день не изменилась. См. доклад Слободана Милошевича на Гаагском трибунале”.

Але якщо є відвідувачі, які жалкують за радянським минулим і зазначають, що його не надто помітно в експозиції, то громадянка Т. навпаки висловлює протилежну позицію: “У цьому залі я відчула пропаганду комунізму”. Із цього приводу можна процитувати стару українську мудрість “Скільки людей, стільки думок”.

Окремі дописи можуть викликати не лише неприємне здивування, а й усмішку: “Привет!!! Нам очень понравилось... Пасиба. Особенно понравился телефон. Алё-алё. Саня и Таня”. Напевно, юні гості або люди з надмірним почуттям гумору залишили в книзі відгуків таке: “очен интересны музей и артефакты, большое разнообразие”. Вінцем гумористичного епістолярного жанру став наступний відгук: “Мне не понравилась эта экскурсия, тут не было гитлера!”. Із цього приводу можемо зазначити, що кілька років тому в експозиції був нацистський рекламний плакат часів Другої світової війни, але співробітники музею його вилучили, зважаючи на скарги різноманітних ветеранських організацій.

У 2015 р. гість із США залишив у книзі відгуків кричущий допис, який, проте, не стосується подій Другої світової війни: “Отличный, хороший музей! Только не хватает выставки про Голодомор! Никто не забыт! Про такую трагедию нельзя забыть! Прошу как человек, кто любит Украину – надо больше про Голодомор! Джон, США”. Приємно, що за кордоном знають про Україну. Прикро, що цей текст не написав громадянин нашої країни. Складається враження, що іноземці більше переймаються за цю державу, ніж її жителі.

Наступний показник – пропозиції відвідувачів, яких у книзі налічується сім. Так, гості з Росії просять(!) оформлювати етикетаж, зокрема, російською мовою, аргументуючи це нашим спільним минулим. Хочеться запитати: чому Росія, маючи численну українську громаду, не заохочує використання української мови в місцях компактного проживання українців, наприклад у Белгороді, Грайвороні або у південних районах Воронежської області?. Схожий допис залишив відвідувач А. з Туркменістану.

Конструктивне побажання залишив харків'янин Б.: “Хотілось би побачити зразки одягу і зброї не тільки Німеччини, а й її сателітів – Італії, Румунії та інших, які приймали участь в бойових діях та окупації Харківщини...”.

Відвідувач Ш. у 2016 р. написав: “Гарна виставка. Дякую. Бракує згадки про боротьбу українців за свою національну державу... Внесок Організації українських націоналістів... Ну, і назву і формат треба змінити на Україна у Другій світовій війні 1939–1945”.

Справді так. В єдиної держави в гуманітарній сфері має бути не превалювання регіональних студій, а спільний історичний наратив.

Наше знайомство з книгою відгуків експозиції “Велич подвигу народного” хочемо завершити дописами, що спонукають замислитися, особливо у важкі для нашої держави часи. Так, харківські податківці у 2010 р. зробили запис: “Такие экспозиции нужны. Кто не уважает свою историю, тот не имеет будущего”.

У 2011 р. курсанти Харківського національного університету Повітряних Сил ім. І. Кожедуба написали: “Дуже корисно згадати минуле, щоб в майбутньому не повторювати помилок. Війна – велике горе, тим більше в світовому масштабі!”. На минуле легко дивитися із сьогодення: тоді ще ніхто не знав і не міг повірити в те, що сам може стати учасником війни.

Учні харківської школи № 28 у 2012 р. залишили відгук: “Щиро дякуємо за цікаву змістовну екскурсію. Бажаємо всім працівникам музею міцного здоров'я, натхнення та самовідданості у вихованні патріотів м. Харкова та України”.

Підсумовуючи, можна зазначити, що для написання відгуків, гості музею використали вісім мов. Найуживанішою є російська, оскільки чимало відвідувачів презентують Харків та Харківську область, де зазначена мова досить поширена. Друге місце посідає українська. Географія мешкання дописувачів досить презентабельна і налічує 40 найменувань. Це свідчить про популярність музейного закладу як серед громадян України, так і іноземців. На час написання даної статті книга відгуків налічувала 230 дописів, із яких 120 – подяки. Інші можна зарахувати до таких категорій, як пропозиції, критика, цікаві оригінальні думки. Отже, хто вони, пересічні відвідувачі згаданої вище експозиції? Зазвичай, це громадяни України, уродженці Харківщини та сусідніх регіонів, які використовують російську мову, щедри на подяки і пропозиції, з певною часткою конструктивної критики та гарним почуттям гумору. Частина із них досі дотримується прорадянських поглядів на історичні події, зокрема часів Другої світової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баталкіна В. І. Образотворче мистецтво в музеї технічного профілю // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: збірник наукових праць. – Вип. XXXV. – Київ: Міленіум, 2015. – С. 218–225.

2. *Бойко Н.* Музей-діорама “Битва за Дніпро в районі Переяслава-Хмельницького і створення Букринського плацдарму восени 1943 року” Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав” // Краєзнавство. – 2010. – № 4. – С. 69–75.
3. *Дейнеко С. М.* “Харківщина з 1917 по 1940 рік” очима відвідувачів. За матеріалами книги вражень Харківського історичного музею // Могилянські читання 2019. Пам’ять і пам’ятки Мазепиної доби: вивчення, збереження, осмислення: збірник наукових праць. – Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – С. 39–46.
4. *Діанова Т. В., Красовська Н. В.* Херсонський музей очима відвідувачів // Археологія. – 2009. – № 1. – С. 72–86.
5. *Долак Я.* Посетитель на экспозиции как объект музееологического исследования // Вопросы музеологии. – 2013. – № 1 (7). – С. 85–92.
6. *Івченко Б. А.* Книги вражень відвідувачів, як джерело з історії Харківського історичного музею (1960–1980-ті рр.) // Двадцять п’яти Сумцовські читання: збірник матеріалів наукової конференції “Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій”, до 165-річчя від дня народження М. Ф. Сумцова, 18 квітня 2019 р. – Харків, 2019. – С. 85–92.
7. Книга вражень експозиції “Велич подвигу народного” Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова.
8. *Ларіонова Л.* Історія однієї колекції (музей Чернігівської фабрики музичних інструментів) // Скарбниці української культури: збірник наукових праць. – Чернігів, 2005. – Вип. 5. – С. 92–99.
9. *Георгаки П.* Работа со взрослой аудиторией в археологическом музее Салоник // Вопросы музеологии. – 2011. – № 2 (4). – С. 117–132.
10. *Сіб’якіна Т.* Аналіз книги відгуків 1967–1974 рр. в дослідженні діяльності Стецівського народного музею // Жовківські читання–2013: збірник статей Другої міжнародної наукової конференції “Музей в сучасному світі”. – Львів, 2013. – С. 148–150.
11. *Фоминых А.* Книги отзывов Американской национальной выставки в Москве 1959 года // Запад-Восток. – 2010. – № 3. – С. 110–120.
12. *Шкіра М., Шкіра Н.* Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав” як дієвий елемент збереження української етнічності у постбіполярній міжнародній системі (за матеріалами книги відгуків та пропозицій) // Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – Вип. 42 (Спецвипуск). – С. 154–159.
13. *Шорина Д. Е., Шестак О. В.* Книга отзывов как инструмент исследования и формирования имиджа музея // Ценности и смыслы. – 2017. – № 4. – С. 106–113.
14. *Червоний Є. В.* Демократизація музею: основні засади та успішні приклади реалізації // Наукові записки Державного природознавчого музею. – Львів, 2015. – Вип. 31. – С. 159–164.
15. *Яценко-Байрд О. А.* Музей и посетитель. Мысли русского куратора о современной музейной педагогике в Великобритании // Вопросы музеологии. – 2010. – № 2. – С. 93–102.

REFERENCES

1. *Batalkina V. I.* Obrazotvorche mystetstvo v muzei tekhnichnoho profilii // Aktualni problemy istorii, teorii ta praktyky khudozhnoi kultury. – Vyp. 35. – S. 218–225.
2. *Boiko N.* Muzei-diorama “Bytva za Dnipro v raioni Pereiaslava-Khmelnyskoho i stvorennia Bukrynskoho platsdarmu voseny 1943 roku” Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka “Pereiaslav” // Kraieznavstvo. – 2010. – № 4. – S. 69–75.
3. *Deineko S. M.* “Kharkivshchyna z 1917 po 1940 rik” ochyma vidviduvachiv. Za materialamy Knyhy vrazhen Kharkivskoho istorychnoho muzeiu // Mohylianski chytannia 2019. Pamiat i pamiatky Mazepynoi doby: vyvchennia, zberezhenia, osmyslennia. Zbirnyk naukovykh prats. – Kyiv: Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk. – S. 39–46.
4. *Dianova T. V., Krasovska N. V.* Khersoneskyi muzei ochyma vidviduvachiv // Arkheolohiia. – 2009. – № 1. – S. 72–86.
5. *Dolak Ya.* Posetitel na ekspozitsii kak obyekt muzeologicheskogo issledovaniya // Voprosy muzeologii. – 2013. – № 1 (7). – S. 85–92.
6. *Ivchenko B. A.* Knyhy vrazhen vidviduvachiv, yak dzherelo z istorii Kharkivskoho istorychnoho muzeiu (1960 – 1980-ti rr.) // Dvadsiat piati Sumtsovski chytannia. Zbirnyk materialiv naukovoi konferentsii “Muzei u hlobalnomu sviti: innovatsii ta zberezhenia tradytsii”, do 165-richchia vid dnia narodzhennia M. F. Sumtsova, 18 kvitnia 2019 r. – Kharkiv, 2019. – S. 85–92.
7. Knyha vrazhen ekspozytzii “Velych podvyhu narodnoho” Kharkivskoho istorychnoho muzeiu.
8. *Larionova L.* Istoriiia odniiei kolektsii (muzey Chernihivskoi fabryky muzychnykh instrumentiv) // Skarbnytsia ukrainskoi kultury: Zb. nauk.pr. – Chernihiv, 2005. – Vyp. 5. – S. 92–99.
9. *Georgaki P.* Rabota so vzrosloy auditoriey v arkheologicheskomo muzee Salonik // Voprosy muzeologii. – 2011. – № 2 (4). – S. 117–132.
10. *Sibiakina T.* Analiz Knyhy vidhukiv 1967–1974 rr. v doslidzhenni diialnosti Stetsivskoho narodnoho muzeiu // Zhovkivski chytannia. – 2013. Zbirnyk stately Druhoi mizhnarodnoi naukovoi konferentsii “Muzeiv suchasnomu sviti”. – Lviv, 2013. – S. 148–150.
11. *Fominykh A.* Knigi otzyvov Amerikanskoj natsionalnoj vystavki v Moskve 1959 goda // Zapad-Vostok. – 2010. – № 3. – S. 110–120.
12. *Shkira M., Shkira N.* Muzey narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednioi Naddnyprianshchyny Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka “Pereiaslav” yak diievyi element zberezhenia ukrainskoi etnichnosti u postbipoliarniy mizhnarodnyy systemi (za materialamy Knyhy vidhukiv ta propozytisy) // Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii. – 2017. – Vyp. 42. – S. 154–159.
13. *Shorina D. E., Shestak O. V.* Kniga otzyvov kak instrument issledovaniya i formirovaniya imidzha muzeia // Tsennosti

i smysly. – 2017. – № 4. – S. 106–113.

14. *Chervonyi Ye. V.* Demokratyzatsiia muzeiu: osnovni zasady ta uspishni pryklady realizatsii // Naukovi zapysky Derzhavnoho pryrodovnavchoho muzeiu. – 2015. – Vyp. 31. – S. 159–164.

15. *Yatsenko-Baird O. A.* Muzey i posetitel: mysli russkogo kuratora o sovremennoy muzeynoy pedagogike v Velikobritanii // Voprosy muzeologii. – 2010. – № 2. – S. 93–102.